



## شناخت و بررسی مضامین و نقوش تصویری گورستان دارالسلام شیراز

حمیدرضا شیبانی<sup>1\*</sup>، علیرضا خسروی<sup>2</sup>، شاهین برزگر<sup>3</sup>، محمدرضا هژیر<sup>4</sup>

1- دانشجوی کارشناسی معماری، دانشکده فنی و مهندسی شیراز (شهید باهنر)، hamidrezasheibani990@gmail.com

2- دانشجوی کارشناسی معماری، دانشکده فنی و مهندسی شیراز (شهید باهنر)

3- دانشجوی کارشناسی معماری، دانشکده فنی و مهندسی شیراز (شهید باهنر)

4- دانشجوی کارشناسی معماری، دانشکده فنی و مهندسی شیراز (شهید باهنر)

### چکیده

فارس در طول تاریخ با توجه به شرایط اقلیمی و موقعیت سیاسی خاص خود، همواره مرجع و گنجینه ای ارزشمند برای شناخت تمدن ایرانی-اسلامی بوده است. دارالسلام عنوان گورستانی است در شیراز که جزء قدیمی ترین گورستان های ایران محسوب می شود که از این رو مجموعه ی بسیار غنی از آثار فرهنگی، تاریخی، هنری و اجتماعی گذشتگان در این گورستان وجود دارد. توجه به نمادها، نگاره ها و پیکتوگرامهای گورستان دارالسلام زمینه ایجاد این پژوهش را فراهم نموده است. روش استفاده شده در این مقاله توصیفی-تحلیلی و از نوع مطالعات میدانی می باشد.

واژه های کلیدی: نماد، پیکتوگرام، سنگ نگاره ها و گورستان دارالسلام

**مقدمه :**

کنکاش نشانه ها و نمادهای پیکتوگرام و گرافیک عامیانه در شیراز قدیم ، مکانی دیده شد ، مملو از نقوش خاک خورده و رطبه متروک بافت تاریخی شهر شیراز که از مشاهیر و مفاخر دانشمندان آرمیده در آن که بگذریم ، گنجینه ای است که به بازخوانی خرده فرهنگ هایمان کمک خواهد کرد . به عقیده نگارندگان بافت تاریخی شهرهایمان هر گوشه اش قسمتی از یک پازل است که اگر بتوانیم این تکه ، تکه ها را کنار هم بگذاریم توانسته ایم به خرده فرهنگ های اصیل خویش برسیم . برای تبیین این دیدگاه، این مقاله به باز خوانی نمادهای گرافیکی به کار رفته در سنگ قبرهای مجموعه ی گورستان دارالسلام شیراز به عنوان یکی از بزرگترین و کهن ترین گورستان های تاریخی کشور می پردازد.

گورد در لغت نامه دهخدا "به معنی قبر باشد ، و آن جایی است که مرده ی آدمی را در آن بگذارند . قبر معرب گور است ." در بررسی واژه های مرتبط با گور دامنه ی واژه شناسی اسلامی ، گریان در کتاب خود ، ایران از آغاز تا اسلام ، بر این است که واژه ی قبر ممکن است به عنوان واژه ای کاملا معادل گور گرفته شود که در این مفهوم می تواند هم به معنای ساختمان باشد و هم معنی قبر را بدهد که صرف نظر از این ابهام دارای معنای اضافی نیست . به همین نحو مرقد و معادل فارسی آن خوابگاه ، مکانی برای استراحت یا خواب است . هرچند که این تعبیر تا حدی شاعرانه ولی ملایم و لطیف است . در حالی که مدفن (مکان تدفین) محققا عاری از لطافت و فاقد مضمون نمادین است . (گریان ، 1384:256).

قبه در لغت نامه دهخدا "بنای گرد برآورده چون گنبد ، مورد روشنی است از واژه ای که بسته به جایگاهش در سیاق عبارات معانی گوناگون را تداعی می کند : به آرامگاه از وجه شاخص آن یعنی گنبد اشاره می شود : قصر ، نظیر کلمه فارسی آن کاخ ، دور نمای قدری وسیع تر را می گشاید ، چون مفهوم کاخ یا دژ است (دورانت ، 1372:220).

**گورستان های شیراز در کتاب شدالازار**

گورستان های مهم شیراز در کتاب شدالازار تألیف ملین الدین ابوالقاسم جنید شیرازی بدین سان شرح داده شده اند:

- 1- قبرستان شیخ کبیر
- 2- قبرستان باهلیه
- 3- قبرستان دارالسلام
- 4- قبرستان امتحان کلثوم و شیرویه
- 5- قبرستان باغ نو
- 6- قبرستان جامع عتیق
- 7- قبرستان مصلی

از همه مهم تر دارالسلام و شیخ کبیر (شیخ خفیف) بوده است، اما با کمال تأسف همه این قبرستان ها به جز قبرستان دارالسلام قدیمی ترین گورستان شیراز محسوب می شود. (رحمن ستایش، 1367:105)



## تاریخچه گورستان دارالسلام شیراز :

دارالسلام، قدیمی‌ترین گورستان تاریخی فارس است که گنجینه‌ای از هنرهای طراحی خوشنویسی، ادبیات و حجاری را از دست تطاول ایام محفوظ نگه داشته و با گذراندن از قرن‌های پرهیاهوی تاریخی به دست ما رسانده است. قدیمی‌ترین قبر شناسایی شده در این مجموعه ی ده هکتاری، متعلق به مولانا شیخ ابوالصائب از عرفای قرن 3 و 4 است. این گورستان که در جنوب شهر شیراز در مجاورت بلوار سیبویه، حدفاصل میدان شاهزاده قاسم و دروازه شاهداعی قرار دارد تا اوایل دوره ی پهلوی در خارج از باروی تاریخی شهر شیراز و در مرکز زمین‌های زراعی قرار داشت. با گسترش شهر در دوره پهلوی واحداث خیابان سیبویه بخشی از ضلع شمالی آن توسط خیابان تخریب می‌شود. تا سال 1357 از این گورستان جهت تدفین اموات استفاده می‌شد و پس از آن دارالرحمه جدید شیراز در بخش جنوبی این گورستان افتتاح می‌شود. (مهدی پارسایی و فاطمه شهبابی راد، 1390: 69).

در این گورستان قبور اشخاص بزرگی بوده که با گذشت ایام، سنگ قبر یا در زمین دفن شده یا بر اثر فرسایش عوامل طبیعی از بین رفته است، با این حال تعداد قابل توجهی سنگ مزار متعلق به عرفا، اندیشمندان و شخصیت‌های مذهبی، سند افتخار این گورستان به شمار می‌رود که برخی از آنها به قرار زیر است:

1- آرامگاه شاه داعی الله و پسرش، شاه داعی الله محمد از سادات حسینی است که نسبش با نوزده پشت به زید بن علی بن حسین (ع) می‌رسد. ایشان در سال 810 هجری قمری به دنیا آمده و در سال 870 هجری قمری رحلت فرموده‌اند.

2- قبر شیخ سلم که روایت است نام قبرستان از نام وی گرفته شده است.

شیخ سلم بن عبدالله صوفی از مشاهیر و مشایخ متوفی به سال 1050 هجری قمری است.

3- قبر محمود دهمدار که از اندیشمندان و ریاضی دانان اوایل قرن نهم هجری قمری است. (رحمن ستایش، 1367: 106)

4- شعره النبی (آثار رسول الله) که متعلق به قبر شیخ ابوسائب بن اسحاق می‌باشد. شیخ ابوسائب از اولیا مقرب بوده و پدرش مردی تاجر بود، اموال بسیاری داشت و با خود چند تار مو از فرق سر مبارک تاج انبیا یعنی محمد مصطفی (ص) داشت و چون وفاتش رسید و در گذشت، دو پسر داشت یکی ابوسائب که آن موها را برداشت و دیگر اموال را به برادر وا گذاشت و چون وفاتش رسید وصیت نمود که آن موها را در چشمم بنهید و مرا دفن کنید و از این رو نام مکان مورد نظر را شعره النبی یا موی پیامبر نامیده‌اند. وفات وی در اوایل سلطنت امیر عضالدوله دیلمی و در سال 346 هجری قمری اتفاق افتاده است. (رحمن ستایش، 1392: 106)

5- مقبره ائمه جماعت دوران زندیه و قاجاریه

6- مقبره مشیر از وزرای فارس در اوایل قاجاریه

7- صفه تربت: در جنوب قبرستان دارالسلام سکوی وسیعی وجود دارد که آن را صفه تربت می‌نامند. روایات متعددی برای این صفه بیان شده است. از جمله نیکوکاری چندین بار شتر تربت از کربلا و نجف آورده و در آن محل پاشیده است تا کسانی که در آن محل به خاک سپرده می‌شوند از برکت خاک پاک آمرزیده شوند و بی آنکه در هیچ سند مکتوبی آمده باشد خاطره جمعی شیرازیان روایت گر این موضوع است که: در تاریخ نامعلومی شهرهای نجف و کربلا دچار قحطی می‌شوند و شیرازیان هشتصد بار شتر غلات به آن دیار می‌فرستند و در عوض آن مطالبه خاک تربت کربلا می‌نمایند. سپس خاک تربت را در بخش‌هایی از گورستان دارالسلام می‌گسترانند تا جلوی حمل جنازه به عتبات عالیات را گرفته و در همان شیراز مردگان در خاک کربلا دفن شوند.

فرصت الدوله در وصف صفه تربت می‌نویسد: ... در گوشه‌ای از آن مهتابی بسته، موسوم به صفه تربت، علی‌الحقیقه آن سرزمین انا فضت قرین، عرصه‌ای از بهشت برین، چون که اجساد چندین از پیمبران و اولیا کرام و علمای عظام، در آن مدفونند.



8- قبر شیخ مفید معروف به داور: شیخ مفید «داور» مدت 74 ساعت زیسته است که این عمر را همه صرف تعلیم و آموزش و تحقیق و نوشتن و خدمت به خلق نموده و سرانجام به تصریح مرحوم شعاع شیرازی در تذکره اشعه شعاعیه مندرج در روزنامه فارس منطبقه شیراز در سنه 1325 قمری دارفانی را وداع گفت و گورستان باب سلم در جنوب شیراز به خاک سپرده شد (شیخ مفید ، 1371: 54).

باز نوشته آنچه بر سنگ مزار شیخ مفی نقر شده است:

بسم الله الرحمن الرحيم

هذا مدفون منيف و مرقد شريف الشيخ

العالم الفاضل الكامل الامام ملا ذالانام

معزز الاسلام و الواعظ المدرس الهمام جامع المعقول

و المنقول و متقن الفروع و الاصول فرید دهره

و وحید عصره صاحب التصنیفات الفائقه

و التالیفات الرائقه المتخلص بداور

الشیخ مفید ابن المرحوم المیرزا محمد نبی شیرازی

عفی الله عنهما فی الیوم الخمیس العاشر

من الربیع الثانی من سنه خمس و عشرين و ثلثمائه بعد الالف

یکی از معروف ترین آثار باقیمانده در قبرستان دارالسلام شیراز اثری معروف به چهار طاقی دارالسلام است که جز آثار ملی به شمار رفته و برای نمونه گزارش ثبت آن آورده می شود (پیوست) و برای مقایسه تصاویری از وضعیت این چهارطاقی در هنگام ثبت اثر ملی و در حال حاضر آورده می شود.

تاریخ قبور موجود در این اثر و احتمالاً خود بنا به دوران قاجاریه بر می گردد و خلق چنین اثر زیبایی درست در مرکز قبرستان جالب توجه می نماید. این چهار طاقی یک آرامگاه خانوادگی می باشد. با مطالعه شیوه چهار طاقی در معماری سنتی ایران (به عنوان معماری که در خدمت اهداف دینی و مذهبی بوده است) و ادامه روند ساخت و ساز آن در دوره اسلامی نشان از اهمیتی می دهد که این شیوه در تاریخ معماری ایران دارد.

در این چهارطاقی در پی بنا از سنگ استفاده شده است و بر بالای پی سنگی از آجر و تزئینات کاشی معرق استفاده گردیده و در گلوگاه این چهارطاقی از یک ردیف سنگ به شکل افقی استفاده شده که در اصل جدا کننده قسمت سقف از بدنه است. سقف بنا از یک گنبد نسبتاً کوچک با استفاده از آجر و گل و گچ تشکیل شده است. در زیر این چهارطاقی زیرزمینی است که محل آرامگاه می باشد. در داخل چهارطاقی محوطه نسبتاً بازی است که از آن جهت مراسم های تدفین استفاده می شده است. در کنار هر طاق یک ردیف پلکان جهت ورود به مرکز چهارطاقی ایجاد شده است. در داخل چهارطاقی در چهار گوشه آن جای خالی احتمالاً کتیبه هایی بود. که در حال حاضر جای آنها خالی است. محیط این چهارطاقی در حدود شانزده متر مربع و ارتفاع آن از نوک گنبد در حدود هفت متر می باشد. در حال حاضر این چهارطاقی تبدیل به مخروبه ای شده و قسمتی از کاشیهای معرق آن در حال ریزش می باشد. از نکات جالب این بنا، تزئینات کاشی به صورت معرق و اشکال لوزی مانند آن است. کاشیهای معرق مورد استفاده در این بنا به رنگ سیاه و فیروزه ای می باشد. شیوه کاربری این کاشیها در بنا به صورت عمودی و به شکل لوزی می باشد، به این ترتیب که در اطراف هر طاقی از بالا به پایین این شیوه تزئین مورد استفاده قرار گرفته است. (رحمن ستایش، 1392).



شکل 1- گاه کاشی های لعابدار فیروزه ای یا رنگی در میان انبوه سنگ قبرها توجه را به خود جلب میکنند. این کاشی ها و رنگ ها علامتی هستند برای بازماندگاری و نزدیکان صاحب قبر که شاید سواد خواندن و نوشتن نداشته و تنها با این نشانه ها به سنگ مزار مورد نظر خود دست می یابند. (جواد پویان و مژگان خلیلی، 1389:106). (منبع عکس : احمد صیادی، فروردین 1396).

### پیکتوگرام های مشاغل

پیکتورام اصطلاحی امروزی است که به نشانه های گرافیکی طراحی شده برای اطلاع رسانی اطلاق میشود. پیکتوگرام ها توانایی انتقال حجم بالایی از داده های متنی را در یک قاب تصویری دارند. نشانه های موجود در سنگ قبر های دارالسلام بیانگر این است که در گذشته نیز از این تکنیک استفاده میشده است. به گونه ای پس از وفات شخص علاوه بر نگارش مشخصات فردی، پیکتوگرام یا نشانه گرافیکی از حرفه وی نیز بر سنگ نقر میشده است. احتمالاً این بیان تصویری به دلیل بی سوادگی عامه ی مردم و عدم توانایی خوانش متن سنگ تراشان شیرازی میتوان عامل موثر بر شکل گیری نشانه بر شکل گیری نشانه ها را نظام پیشه وری دانست. (مهدی پارسایی و فاطمه شهبابی راد، 1390،70).



پهلوانان



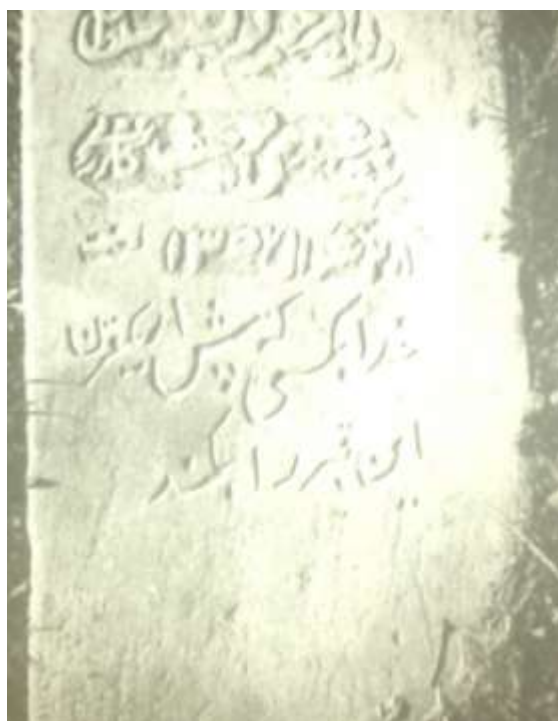
ارایشگران



خیاط ها

شکل 2- برخی از این نقوش حاکی از شغل فرد متوفی اند: نقش کنده کاری شده یک داس بر سنگ قبری حکایت از کشاورز بودن، تصویر چنگک و وردنه اشاره به نانوا بودن یا تصویری از یک کشکول اشاره به درویش بودن فرد متوفی دارند. برخی دیگر از نقوش مانند مهر و تسبیح نمایشی اند از اعتقادات فرد متوفی، چرا که مهر و تسبیح و جانماز چیزهایی هستند که به عنوان بخشی از وسایل انجام مراسم و شعائر مذهبی توسط شخص مؤمن به کار گرفته میشودشانه موی سرنشانه ای است از پاکی و آراستگی به نظر برخی از افراد نشانه ای بوده برای نمایش جنسیت فرد متوفی. ( جواد پویان و مژگان خلیلی، 106:1389). (منبع عکس: احمد صیادی، فروردین 1396).

پیکتوگرام مشاغل گورستان شامل موارد زیر می باشد که البته با مشاهده میدانی نگارندگان بسیاری از این پیکتوگرام ها در گورستان دارالسلام سال 1396 مشاهده نکرده اند بنابه جابجایی برخی از سنگ ها به موزه سنگ هفت تنان یا از بین رفتن و تخریب سنگ نگاره ها ، با این حال استاد ارجمندم مهدی پارسایی و خانم شهبابی راد در سال های گذشته مطالعات دقیقی بر روی این موضوع داشته اند که توانسته ایم طبق آن استناد کنیم به موارد زیر :1-علماواهل کتاب 2-دراویش 3- معماران ،بنایان ،کارگران و مقنی ها4- کشاورزان و برزگران5- پهلوانان 6- خیاط ها 7-آرایشگران 8- قالیبافان 9- باغبانان و گل فروشان 10- آهنگران 11- عشایر 12-نقوش مجرد وانتزاعی .



شکل 3- سنگی که به صراحت یاد شده است "نفرین به ویرانگران" منبع : محمد ذاکری ، 1355

"مرگ ، قطعی ترین لحظه تمامی زندگی هاست ، حتی بیش از تولد . چه بسیار جنین که پیش از آنکه به دنیا بیایند مرده اند . گورستان دارالسلام همچون بسیاری از گورستان های تاریخی بیانگر تلاش آدمی زاد در نقض این سرنوشت محتوم است . هر گور ، صریح ترین نشانه از مرگ یک انسان است . اما نقوش هندسی سرو ، کلمات آسمانی و هر آنچه که در زمره هنر و امور مهین جهانی قرار می گیرند ، بر سنگ حجاری می شوند تا بیان کنند که این آخرین نشانه از حیات یک انسان ، آمده است که بماند . این سنگ قبرها ناقض ایده مرگ هستند و هر یک سخنی از تلاشی دارند برای جاودانگی . دارالسلام مرگ را با زندگی همیشگی پیوند داده است و راوی آخرین پیام مردگان برای آیندگان است . از میان تمام گورهای این گورستان ، که هر یک به نقشی یا کلامی بر سنگ سخت آراسته شده اند ، یکی از قبرها بدون هرگونه آرایه ای ، آنچه دیگر گورها در قالب هنر گفته اند را به صریح ترین شکل ممکن در یک جمله بیان کرده است ، کلامی که چکیده تند و عصاره تلخ تمام نقش های گورستان است . مخاطب این جمله و تمام گورستان آیندگانند ، ما و دیگران . آنانکه پیام گورستان در پس نقشها و طرح ها را فهم نمی کنند از این یکی اما به آسانی گذر نتوانند کرد . این لعنتی است که ابدی از دل تاریخ در بیان تنها و آخرین خواسته گذشتگان از آیندگان : نفرین به ویرانگران" (محمد ذاکری ، دومین نمایشگاه عکس ها پس از گذشت چهل سال گورستان دارالسلام ، بهمن 1395).

### نتیجه گیری :

بی شک پژوهش نگاره ها و نقوش سنگی گورستان دارالسلام موضوع مطرح شده ای بوده است چنانکه پژوهشگران بزرگی از قبیل استاد ندیم ، استاد محمد ذاکری ، استاد مهدی پارسایی و دیگر عزیزان عصر معاصر به آن پرداخته اند . اما هدف بازخوانی این پژوهش تذکر و تعمق به این گنجینه ارزشمند است . می توانست یک موزه سنگ با سایتی ارزشمند که خاک آن به خودی خود متبرک و مبارک است ، باشد . امید به آنکه این میراث ارزشمند به فراموشی سپرده نشود چرا که در ابتدای مقاله هم عنوان شد



همین خرده فرهنگ‌ها، تشکیل دهنده فرهنگ یک ملت است. مدتی قبل در کنفرانسی نگارنده گان حضور داشته اند که فردی نسبت به موضوع معماری پایدار سخنرانی می‌کرد و مثلث اجتماع، اقتصاد و محیط را برایمان بازگو کرده اند اما واقعیت چنان شد که بتن و قطعات پیش ساخته بتنی را وارد بر سایت‌های تاریخی - مان کردیم. شاید تمام جغرافیای هستی سرو را به نام کشور عزیزمان می‌شناسند و بایک نگاه اجمالی و دقیق تر شیراز شهر سروناز حتی مرده گانش را با طبیعت و بن مایه هستی به دیار باقی می‌سپارد.

### مراجع

- (1) دورانت، ویلیام جیمز. 1372. تاریخ تمدن. جلد یک، ترجمه: احمد آرام. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی. چاپ چهارم
- (2) فرهادی پور، احمد. 1388. راهبرد های مکان یابی گورستان در شهرهای کشور. فصلنامه اندیشه ایران شهر، سال چهارم شماره 13
- (3) کاشیگر، مدیا، 1382، معماری مرگ، زیباشناخت، مطالعات نظری و فلسفی هنر، شماره 9
- (4) فیضی، محسن و رزاقی اصل، سینا. 1388، گورستان‌ها به مثابه مناظر فرهنگی، فصلنامه اندیشه ایران شهر، سال چهارم، شماره 13
- (5) کازرونی، فرشاد. 1387. منظر آرامستانی. پایان نامه کارشناسی ارشد. استاد راهنما: مهدی شیبانی ولدان اعتضادی، دانشکده شهید بهشتی، دانشکده معماری و شهرسازی.
- (6) ویلبر، دونالد. 1383. باغ‌های ایرانی و گوشک‌های آن، ترجمه: مهین دخت صبا، تهران: انتشارات علمی و هنری.
- (7) یآوری، احمد رضا، 1387، جایگاه تکنولوژی و محیط زیست در توسعه پایدار شهری. در مجموعه مقالات توسعه شهری پایدار، انتشارات دانشگاه تهران 61-77
- (8) ابن الاثیر، اسد الغابه فی معرفه الصحابه، بیروت، دار احیاء التراث العربی، 1377
- (9) جعفریان رسول، آثار اسلامی مکه و مدینه، تهران، نشر مشعر، 1382
- (10) ره توشه عتبات عالیات، تهران، نشر مشعر، 1383
- (11) جایگاه آرامستان و نقش آن در شهر اسلامی، اصغر منتظر القائم و همکاران، مجموعه مقالات نخستین همایش آرمان شهر اسلامی، دانشگاه اصفهان 1387
- (12) پژوهشی بر نمادهای گرافیکی گورستان دارالسلام شیراز، مهدی پارسایی و همکاران کتاب ماه هنر، شماره 156 - شهریور 1390
- (13) نقش‌های سنگ مزارهای گورستان دارالسلام، عبدالرضا چارثی، آینه خیال، شماره 132
- (14) نشانه شناسی نقوش سنگ قبرهای دارالسلام شیراز، پویان، جواد: خلیلی، مژگان، کتاب ماه هنر: شهریور 1389 - شماره 144
- (15) جایگاه گورستان‌ها در شهرسازی اسلامی (نمونه موردی: دارالسلام شیراز)، حمیدرضا شیبانی، هادی هدایتی. مجموعه مقالات اولین همایش ملی معماری و شهرسازی اسلامی، بهمن 1394